

Farkas József

Életrajz

Farkas Józseffel való találkozásaimra a dési zsidó hitközség székhelyén került sor. 1996 márciusa óta ő a hitközségi elnök, és lelkiismeretesen bejár az irodába minden hétköznapi reggel nyolc órára. Nyugodt, türelmes ember benyomását keltette.

Apám részéről a családot nem ismertem. A nagyapám Farkas Alexander volt, ő is és a nagymamám is meg volt halva, mikor én születtem. Abból, amit az apámtól hallottam, gondolom, hogy Járavizén laktak, és a gyerekeik is ott születtek [Járavize – kisközség volt az egykori Torda-Aranyos vm.-ben, Trianont követően Romániához került. Ma: Valea Ierii. Tordától 50 km-re északnyugatra. – A szerk.].

Édesapámék sokan voltak testvérek, volt négy fiú és négy leány. A négy fiú közül az egyik, Farkas Ármin Tordán élt, fuvarozott, stráfja [rakszekere] volt. Volt vagy három leánya és egy fia, de miután az apám meghalt 1945-ben, kiment Izraelbe a családjával együtt, és eltűnt a nyoma. Egy másik fiútestvérüket Farkas Hermannak hívták, ő Lupényban élt, de nem ismertem [Lupény – kisközség volt Hunyad vm.-ben, 1891-ben 900 főnyi román, 1900-ban 4800, 1910-ben 8000 főnyi román és magyar, 1920-ban már 13 800 főnyi lakossal. A községben jelentős kőszén- és több kisebb barnaszénbánya volt, ennek köszönhetően a zsilvölgyi bányászat központja lett. Trianont követően Romániához került. A 20. század első éveiben polgári fiú és leányiskolája volt.– A szerk.]. A negyedik fiú Farkas Gerő volt, ő az első világháború után, az 1920-as években elment Amerikába a négy leánytestvérükkel együtt. Nagyon halványan emlékszem, hogy a nevük talán Farkas Veronika, Farkas Gizi, Farkas Vilma volt, a negyedikre nem emlékszem, soha nem láttam őket, soha nem találkoztam velük. Nem tudok semmit róluk, semmit az égvilágon. Annyira visszaemlékszem, hogy a háború után, mikor az egész ország le volt rongyolódva, ez az amerikai nagybátyám, mikor megtudta, hogy meghalt az apám, az ő testvére, küldött a mi részünkre, hogy árván maradtunk, és segítsen rajtunk, valami téli holmit. Annak idején, mindjárt háború után lehetett küldeni csomagot Amerikából, akkor még nem volt kommunizmus. Egy télikabát is volt a csomagban, erre emlékszem, mert azt a télikabátot én legalább harminc-negyven évig viseltem, olyan jó karban volt. Sötétkék volt, nagyon puha, finom anyagból, valódi angol [szövet].

Az apám, Farkas Mendel 1889-ben született Járavizén, ő, mondjuk, a középső volt a testvérek közül. Azt gondolom, hogy Gerő nagyobb volt, mint az apám, és a lányokból vagy kettő nagyobb volt. De nem tudom biztosan, én nem ismertem őket. Az apám katonaként harcolt az első világháborúban [lásd: hadsereg az Osztrák-Magyar Monarchiában], és miután hazakerült, ismerkedett meg anyámmal, de ennek körülményeiről többet nem tudok. Nekem, mondjuk, egy-

egy pluszom [pozitív tulajdonság] mellett van nagyon sok mínuszom. Én sose kérdezek semmit. Amit mondanak, én eltárolom az agyamban, a fejemben, de hogy én kérdezősködjek...

Az anyám részéről a nagyszüleim Tordán éltek. A nagyapám Deutsch József volt, ő meghalt körülbelül 1928-29-ben, mielőtt én születtem, és az ő tiszteletére adták a családban az összes fiúnak a Jóska nevet [A hagyomány szerint az anya joga a név megválasztása. Szokás elhunyt nagyapa vagy más rokon nevét adni (bár az askenázi közösségekben élő nagyapa nevét is kaphatja az újszülött fiúunoka). Lásd még: névadás. – A szerk.]. Ott van eltemetve Tordán a zsidó temetőben, pont az apám mellett. A nagymamámat ismertem az anyám részéről, Deutsch Reginának hívták. Ő elég vallásos volt, tartotta a kóterságot [lásd: étkezési törvények], mindig gondoskodott, hogy ne tréflizzük be a házat szalonnával vagy olyasmivel, amit nem volt szabad használni. Nem volt levágva a haja, csak amikor a templomba ment, kötötte be a fejét egy muszlin kendővel [Az ortodox férjes asszonyok kalappal, kendővel vagy a 19. században elterjedt szokás szerint parókával (sejteli, sájtli) fedték be a fejüket, illemből, mivel a szabadon lévő haj a mezítelenség egyik formájának tekinthető. A hagyomány szerint a menyasszony a házasságkötés előtt fölkereste a mikvét, ott vágták le a haját. Ezt követően az ortodox férjes asszonyok haját a férjen kívül más nem láthatta. Elméletileg nem szabad áldást mondani vagy szertartást végrehajtani olyan férjes asszony jelenlétében, akinek nincs befedve a feje. Ma már az ortodox asszonyok is inkább csak a zsinagógában fedik be a fejüket. – A szerk.]. A nagynénémekkel, Edit lányáékkal lakott, ő gondozta a házat, ameddig bírta fizikailag. A nagyanyám a háború után elment Marosújvárra, ahol volt a Deutsch Lajos [az anya egyik testvére], és ott halt meg. Az apám meghalt 1945. március hatodikán, a nagyanyám pedig két napra rá ott, Marosújváron [Marosújvár(-akna) – nagyközség volt Alsó-Fehér vm.-ben, 1891-ben 3400, 1910-ben 5000, 1920-ban 4900 magyar és román lakossal (járási szolgabírói hivatal, járásbíróság). Itt volt Magyarország legnagyobb sóbányája. Trianont követően Romániához került. Ma: Ocna Mureș, Tordától 24 km-re, délre. – A szerk.].

Ottan volt három fiú [a családban], Deutsch Lajos, Deutsch Kálmán, Deutsch Samu, és a legfiatalabb volt egy lány, Deutsch Edit. Deutsch Lajos Marosújváron élt, megnősült, elvette feleségül egy zsidó malmosnak a leányát, és ő kezelte mint férfi a marosújvári malmot. A felesége Mancsi volt, egy fiuk és egy leányuk volt, a leányt Noéminek hívták, a fiúra már nem emlékszem, ők valamivel kisebbek voltak nálam. A második világháború után elmentek Izraelbe [lásd: kivándorlási hullám Romániából a második világháború után], a gyerekek Izraelben telepedtek le, Deutsch Lajos aztán visszajött Tordára, és Tordán halt meg az 1950-es évek első felében. Deutsch Kálmánnak egy szeszecsal- vagy borlerakata volt Székelyudvarhelyen. Székelyudvarhelyen éltek, ahonnan őt az egész családjával együtt – felesége és két gyermeke, fiú és leány, az a fiú is Jóska volt – elhurcolták Auschwitzba, és közülük nem jött vissza senki az égvilágon. Deutsch Samu Tordán élt, annak a fia is Deutsch Jóska volt, a nagytata után. Elment Izraelbe a háború után a feleségével és fiával, és Izraelben halt meg.

Deutsch Edit férje Hertzlinger Jenő volt, zsidó gyógyszerész, ők itt éltek, Tordán, közel laktak oda, ahová mi költöztünk a háború alatt. Volt egy fiuk, aki egy napon született velem, ő is Jóska volt – két lány szült két Jóskát ugyanazon a napon –, és egy leányuk, Lili, aki három évvel fiatalabb, mint én. Jóska 1945-ben elszökött a szüleitől, elment Izraelbe, Shanan Josefnek hívják most, ő még él. Izrael nem kötelezi, hogy átvigyük az innen vitt nevet. Amikor voltak az aliják, akkor még dátumot is változtattak. Amit bediktáltak, azt írták. Mikor valaki megérkezik, és akar más nevet,

megváltoztathatja. Itt is, a temetőben minden sírra héberül fel van írva a meghalt keresztnéve, és hogy kinek a fia. Például én Jóska vagyok, és az apám Mendel. Akkor a nevem lenne, mondjuk, Josef ben Mendel [lásd: zsidó vezetéknevek]. Nem Josef Farkas. És ugyanez érvényes a lányokra is. Sarah, Menachen lánya, az Sarah bat Menachen. És ennek az alapján Izraelben aztán folyékonyan be tudták írni azt, amit óhajtanak. Például elment egy barátnőm Tordáról, akit Kirschenbaumnak hívtak. Izraelben nagyon nehéz lett volna, hogy ezt a Kirschenbaumot valamiképpen szentesítsék. És ő beíratta magát Duvdevániként. Ez Kirschenbaum, cseresznyefa, héberre lefordítva. Deutsch Lili is Izraelben él, Rehovoton, Huszár Lili a férje után, egy lányuk van.

Ez a nagybátyám, Hertzlinger Jenő, ez a gyógyszerész illegális kommunista volt. És szegény belebolondult, amikor kiábrándult. Szervezkedtek annak idején [a két világháború között], volt néhány illegalista a tordai szódagyárban, a tordai üveggyárban, egy-egy. A nagybátyámat aztán kiemelték augusztus huszonharmadika után [lásd: Románia kiugrása a háborúból], és aktivista volt. Elvitték Kolozsvárra, Kolozsvárról elvitték Felsőtömösre [Timișu de Sus, Brassótól 20 km-re déli irányban. – A szerk.], ott volt egy casă de odihnă [belső üdülője] a Comitet Centralnak [Központi Bizottságnak], és ő volt annak az igazgatója. Onnan elvitték Bukarestbe, és kinevezték az Elias kórház adminisztratív igazgatójává. Egy Elias nevű valakié volt, ő adományozta a román államnak ezt a kórházat. Ez egy nagy kórház volt, 1989 előtt a főnököknek volt a zártkörű kórháza. Egyszer meghalt valami felesnek az apja vagy az anyja, nem volt ott senki, és őt hívták le, hogy menjen a fejessel. Bementek a boncterembe, és ott a halottakat nehezen tudták felismerni. A nagybátyám véletlenül egy más halottra mutatott. És ezek keresik, nem tudom, mire rájöttek, hogy más volt. Ezt megtudta a Comitet Central, és abban a pillanatban kinyírták, kitették az állásából, és ebbe belebolondult a szó szoros értelmében, szkizofrénias lett. Szóval kegyetlen volt a kommunizmus. Amilyen nemes volt elvileg, olyan kegyetlen volt a végrehajtása. Itt volt [hazalátogatott] az unokatestvérem, a fia, József, ő már Izraelben volt, bement hozzá, és nem ismerte föl. Volt egy időben bolondokházában is, de többnyire otthon gondozták. Bukarestben halt meg, úgy 1985–86-ban, mert miután meghalt, akkor ment el a leánya az anyjával együtt Izraelbe, és ők 1987-ben mentek. A nagynéném, Hertzlinger Edit vagy öt évvel ezelőtt [2000 körül] halt meg.

Tán az anyám [Deutsch Fánus] volt a legidősebb a testvérek közül, ő 1893-ban született, Tordán. Született jó humora volt. Nagyon sok vidámság volt benne. Valamikor elmesélte, hogy ő férjnél volt, és nem tudom, milyen körülmények között, nem bírta a férje, és elváltak. Ez volt az első világháborúban. Miután az apám leszerelt a katonaságból az első világháború után, és hazakerült, akkor ismerkedtek meg, és körülbelül 1918-ban házasodtak össze, mert a nővérem 1920-ban született. Anyám gondozta, nevelte mind a három gyermeket, a nővéremet is, az öcsémet is, és mindenféle szempontból átadta mindenét, ami volt neki. Gyönyörű szépen írt, nem, mint én, sokkal szebben írt, mint én. Nem volt csak ilyen régifajta gimnáziumból négy gimnáziuma [azaz négy év elemi és négy év gimnáziumot végzett].

A nővérem, Farkas Éva 1920-ban született, a férje után Márton Éva volt. Tordán járta a négy elemi, majd [Nagy]Váradon végezte a kereskedelmi líceumot, mert ott volt ez a konfesszionális [felekezeti] kereskedelmi líceum [Az iskoláról nem sikerült megtudnunk közelebbi adatokat. – A szerk.]. Az apánkhoz hasonlított, akárcsak én, olyan csendesebb volt, nyugodt. Mindjárt az apám elhalálása után ment férjhez. Márton Ernőnek hívták a férjét, úgy tudom, hogy marosújvári volt. A szülei fakereskedők voltak, ezt átvette ő is. Amióta én ismertem, a fa szakmában dolgozott, Kolozsvárt volt egy „Com Lemn” [lemn = fa (román)] nevezetű iroda, amelyik aztán

odacsatolódt az ICRM-hez, ott dolgozott. A nővérem pedig könyvelő volt. Kimentek Izraelbe 1958-ban. A sógoromnak az anyja meghalt itt, Tordán, és az apja és a nővére elment Izraelbe a háború után. Kérte a sógorom a család egyesítést, és engedték a nővéremmel együtt, akinek nem volt gyermeke. Petah Tikvában laktak, az egyik szakszervezeti egyesületnél alkalmazták őket, és azt hiszem, a sógorom mint statisztikus dolgozott, a nővérem pedig mint főkönyvelő, egészen a nyugdíjazásig. 1994-ben halt meg a nővérem, augusztus huszonkettedike körül. Kiment egy autóval vásárolni a piacra, és mikor kiszállt az autóból, senki nem tudja, hogy miért, elesett, beütötte a koponyáját, bevitték a kórházba, végig kómában volt. Akkor telefonált az öcsém, hogy mi történt. Azonnal a leányom segítségével utánajártunk vonatjegynek, repülőjegynek, egy csütörtökön repültem, és amikor én repültem, akkor halt meg a nővérem. Részt vettem a temetésén, ami péntek délelőtt volt, mert péntek délután nem temetnek a szombat miatt. De senki nem tudja, hogy miért [halt meg], hogy szívszélhűdésbe vagy a melegtől, agyvérzést kapott, vagy kiesett az autóból, vagy megbotlott az autóból, senki nem tudja, hogy mi történt.

Az öcsém, Farkas Imre 1931. november tizennegyedikén született. Az öcsém volt egy cseppet izgága, ő az anyánkhöz hasonlított. És fantasztikusan szellemes volt. Nem sok iskolája volt, de sokkal szebben írt, mint én, nagyon gyönyörű írása volt. Négy elemi végzett a felekezeti iskolában, majd négy gimnáziumot a román iskolában, azt már [1944.] augusztus huszonharmadika után járta. De nem akart tanulni sose, és elment traktoristának, majd kitanulta a hegesztőseget és lakatosságot. Alig volt tizenhét éves, amikor megnősült, a felesége, Fischer Ibi [Ibolya] idősebb volt nála két évvel, velem volt egyidős, 1929-ben született. Ő tizenhat évesen túlélte Auschwitzot, és visszakerült Tordára [A deportálások idején minden bizonnyal a második bécsi döntés révén átmenetileg Magyarországhoz visszakerült Észak-Erdélyben tartózkodott. Dél-Erdélyből, amely a trianoni békeszerződés óta folyamatosan Románia része, nem deportálták német koncentrációs táborba a zsidókat. Lásd: zsidók Észak- és Dél-Erdélyben. – A szerk.]. Azt tudom, hogy amikor az öcsém hazament, és bejelentette, hogy megnősült, az anyám kidobta a házból. Aztán elmentek, és egy darabig laktak Kolozsvárt, ahol a Tranzit ház [a Szamos partján] van most, ott volt néhány ilyen gyengébben készült lakás, és ott volt, azt hiszem, egy szobájuk. Akkor egy idő után az anyám befogadta őket, és visszaköltöztek Tordára, a családi házba. Az öcsém a Proletarulban dolgozott, az samott-téglagyár volt, a tordai cementgyár mellett volt. És ott dolgozott a karbantartásnál, lakatos-hegesztő volt egészen 1966-ig, amíg el nem ment Izraelbe. Három gyermekük született, de sajnos kettő meghalt. Az első egy leány volt, Verának hívták, ő négyéves korában meghalt, már nem tudom pontosan, miben, a klinikán halt meg. Utána született egy fiúcska, az háromhetes korában meghalt, azt tudom, hogy deszhydratálódott [dehidratálódott], pedig kezelte egy kolozsvári híres gyermekgyógyász. Csak a harmadik gyerek maradt meg, Palika. Ő 1952-ben született, pont tíz évvel nagyobb az én leányomnál, és ők az egyetlen unokatestvérek, akik a családból mint unokatestvérek tartják a kapcsolatot. Palinak is van két gyermeke, egy fiú és egy leány.

Imre Tordán a gyárban nagyon nehéz munkát végzett, és összekerekültek vagy hárman-négyen, akik nekifogtak inni. Az öcsém is ivott, ő egész más volt, mint én, házsártos volt, és sok probléma volt vele. Ilyen kijelentéseket tett, mikor jött piásan, hogy veszi a kést, mert „oláh vért” akar inni. Persze az anyám esett össze, mikor hallotta. Telefonált Tordáról Désre – akkor már Désen laktam –, hogy menjek Tordára, mert Imre megint berúgott, csitítsam a dolgokat. És futottam. Akkor a család úgy határozott – a nővérem már azelőtt kiment Izraelbe –, hogy menjen el Izraelbe, mert ott nem fog tudni inni a melegtől. És körülbelül így is történt. 1966. március huszonhatodikán ment a

családjával együtt, és Kefar Saván telepedtek le, ez tizenöt kilométerre van Petah Tikvától. Elment az édesanyám is az öcsémmel együtt Izraelbe, mert [Tordán is] velük élt, és volt ott egy unoka is, akit imádott. És hat hónapra és hat napra rá meghalt ott, Izraelben, nem bírta az éghajlatot. Ott van eltemetve Izraelben, Kefar Saván. Az öcsém előkovács, pneumatikus kovács volt Izraelben egy fémipari részlegben, ahol 1981-82 körül balesetezett, egy magas nyomású présnek megdefektesedett a fékje, elkapta az egyik kezét, és összezúzta. Miután a kezét nem tudta használni a mesterségében – két ujjja meg volt merevedve, nem tudta hajlítani –, könnyebb munkán dolgozott egészen a haláláig. Először tán örnek tették ugyanabba a gyárba, de aztán eljött onnan.

2002. május tizenkilencedikén halt meg az öcsém. Oda is elmentem, az öcsémet már eltemették, de mondtam kádist felette, és ültem sivat, ahogy mondják, azt a hét napot a sógornőmmel és a fiával [lásd: gyász, süve]. Letettek egy matracot egy deszka fölé, hogy ne legyen fotel, hanem lejjebb legyen, és azon ültünk. Ilyenkor ülnek a földön, nem egy kényelmes helyzetben, ha van kukoricapanusa [csuhé], akkor azt rakják le, kiterítik, letakarják, és arra ülnek, szóval nem fotelben ülnek, nem székben. És akkor jár fel a rokonság, látogatók. Az is egy szigorúan rituális dolog, hogyha valaki meghal reggel, akkor délután el is kell temetni [lásd: temetés]. És akkor nincs idő majdnem senkit se értesíteni. Ezért van harminc napra rá a sírkőavatás. A harminc nap alatt mindenkit le lehet értesíteni, és többen jönnek a sírkőavatásra, mint a temetésre. Én is részt vettem az öcsém sírkőavatásán. Ilyenkor jön egy kántor, aki elmondja az imát, és felavatja a sírkövet. A család gyújt egy gyertyát, és most már szoktak virágot is hozni, ezt régebben nem engedték [lásd: temető]. De pont [a temetés után] harminc napra van a sírkőavatás. Az anyám ott van eltemetve Izraelben, a nővérem ott van eltemetve Izraelben, és az öcsém ott van eltemetve Izraelben.

Én 1929. október negyedikén születtem Kolozsvárt, a Mátyás Mátyás klinikán. A József Sándor nevet kaptam a két nagytatám, Farkas Alexander és Deutsch József után, mert rituális szempontból nálunk minden újszülött fiú felveheti a meghalt nagyszülő nevét. Tordán éltünk, ott nevelkedtem. Miután megszületett a nővérem, az apám elment Amerikába dolgozni, pénzt keresni, ez divat volt. Innen, Erdélyből nagyon sokan mentek ki, volt, aki maradt, volt, aki visszajött. Dolgozott vagy négy-öt évig, és mikor hazajött, vette a házat, ahol laktunk, én csak azután születtem. A házunk Tordán, az Avram lancu utca 19. szám alatt volt, a főúton, ahogy megy be az ember Kolozsvárról, a katolikus templomon innen, a színházon innen. Egy családi ház volt, három szobás, konyhával, fürdőszobával, spájzzal, és volt két kicsi szoba, amelyik valószínűleg rendelőnek volt építve annak idején. Amikor megvette az apám, az külön volt. Volt egy szuterénlakás is, és nagyon sok [nagy] pince volt. A ház berendezése annak idején a klasszikus volt. A hálósobában volt két ágy, ami egymás mellett volt, szemben vele két szekrény volt, amit használt a házaspár. A fiúk – az öcsém és én – egy szobában laktak, de külön ágyunk, rekamiénk volt. Nagy udvarunk is volt, nagy kert, zöldség termett, sok virág volt, gyümölcsfa. Hinta is volt az udvaron. Játsoztunk még malmot, dominót, más játéokra nem emlékszem, csak arra, hogy nekem nem volt biciklim, de a többi barátoknak volt, és mindig irigyeltem, hogy másnak van, és nekem nincs. A végén nem is lehetett, mert meghalt az apám. És használtam a barátoknak a biciklijét.

Tizenöt éves koromban árva maradtam. Amire apámmal kapcsolatosan vissza tudok emlékezni, az, ami ezek alatt az évek alatt történt. Egy nagyon fegyelmezett tisztviselő volt, főtisztviselő volt a tordai agyagipari gyárban, amelyiket úgy hívtak, hogy Industria de lut Giriş-Arieş [Aranyosgyéresi

Agyagipari Gyár], Aranyosgyéreshez tartozik ez, Giriş-Arieşnek hívták régen Aranyosgyérest [mai román neve Câmpia Turzii], az öreg emberek most is úgy mondják. Utazó is volt édesapám, vagy kétszer vitt magával, ahová ki volt küldve, a cég bérelt autót, és járkáltunk ide-oda. Arra pontosan visszaemlékszem, hogy voltunk Désen, itt tán egy nap el is voltunk szállásolva. Innen elindultunk Nagybányára, és ahol volt cseréplerakata a gyárnak, ott megálltunk. Együtt [vitt] az öcsémrel, de kicsik voltunk. Nagyon higgadt, nagyon alapos volt, valószínűleg nagyon sok mindent az ő génjeiből vettem én át, mert én se vagyok robbanó vagy lobbanó, én is megtartom a nyugodtságot, a higgadtságot.

Apám a cionizmushoz csupa érzésből viszonyult, reájöttem utólagosan, hogy titkosan finanszírozta a Keren Kajemet Lejiszraelt. A Keren Kajemet egy persely volt, amibe tettek pénzt, amiből főleg a fákat ültették Izraelben. Mindig el volt dugva ez a persely a házban, nehogy megtalálja a karhatalom. Alkalomadtán jelentkezett egy biztos, és kiürítette. Miután elvégeztem az ötödik-hatodik-hetedik osztályt a [zsidó] felekezeti iskolában, ott már említette a tanár néni, hogy létezik ilyesmi, akkor jöttem rá, hogy mi is volt. Ami a politikát illeti, apám, szegény, abszolút függetlenül fejezte be az életét, nem volt elhajolva se jobbra, se balra.

A családom mostani viszonylatban félvallásos volt. Szóval nem voltak se szakállasak, se pájeszesek, és nem voltak ateisták sem. A nőknek a családból nem volt levágva a hajuk. Amikor a templomba jártak [mentek], akkor tettek egy muszlinkendőt magukra [a fejükre], mert imaházba mentek, és ez a szertartás. De otthon és az utcán nem hordtak kendőt. Nálunk, főleg ameddig az apánk élt, szabály volt a péntek esti gyertyagyújtás, a péntek esti vacsora és a szombati vacsora. Respektálták szigorúan a szombatot a kalácssütéssel, a csólentsütéssel, szóval úgy kosztal, mint gyertyagyújtással. Szombatra főzött mindig édesanyám húslevest, utána pedig sóban főttet – azt a húst, amit a levesben főznek – és csólentet ettünk. Eleinte volt valaki, aki gyújtotta a tüzet nálunk szombaton [lásd: szombati munkavégzés tilalma; sábesz gój], de aztán már gyújtották a szüleim is. Édesapám szombaton meg az ünnepnapokon mindig ment a tordai templomba, és mi, a fiúk kísértük. Megvolt az ő helye a templomban, licitálva volt, azt meg kellett venni minden évben. Az édesanyám tartotta a kóserséget a háborúig, de ez utána lassan-lassan megszűnt. Meghalt az apánk, és megszűnt a ritualitás, megszűnt a kóserség, már sakter sem volt a háború után Tordán.

A Purim az egy örömnep volt, pont harminc nappal a húsvét [Pészah] előtt van. Lényegében arról van szó, hogy egy királynak a leánya, Eszternek hívták, megmentette a zsidóságot. Valamit manipulált ott a királyi család körül, valaki meg akarta ölni a zsidókat, egy Hámán nevezetű, és Eszter kimentette [őket]. És ez a lényege, hogy egy örömnepképpé vált. Ilyenkor a gyerekek beöltöznek maskarába, mikor mi gyermekek voltunk, a templom udvarán találkoztunk. Otthon főzés és főleg süteménykészítés volt, sok tésztát sütöttek, ez is szimbolizálta az örömnepet.

Arra emlékszem még, hogy nálunk is volt egy ilyen rituálé, hogy külön edény volt a Pészahra, ez a padlás egyik faházában [rekesz, polc (német)] volt eltéve. Szóval a padláson volt egy rész, ami be volt dróthálóval kerítve, be volt zárva, és ott csak ezt [a húsvéti edényt] tartották, oda nem engedett be az anyám semmi mást. És mielőtt kezdődött a Pészah, akkor az évi mindennemű edényt levitte anyám a pincébe, és lehozta a felső edényt. Ha véletlenül valamilyen edény hiányzott, akkor kiégette a kemencében [a hétköznapon használatos edényt, így kóserolta], hogy lehessen használni. És amikor befejeződött az ünnep, akkor összeszedte, lemosta, és visszavittük a padlásra. A Pészahnak a pászka volt az alapja. Ott kellett kezdődnie, hogy ki kellett költöztetni

minden kenyérneműt a házból, és ez alatt az idő alatt csak pászkat lehetett enni. A széderestét, ameddig élt az apám, otthon tartottuk, esetleg az Edit nagynénémék és nagyanyám voltak még jelen, nem volt soha kintről vendég, semmi ünnepkor. De mindig nálunk tartottuk, mert nagyobb volt a ház. Hozzá tartozott a ritualitáshoz, hogy volt keserűgyökér vagy torma vagy petrezselyem, krumpli, főtt tojás és valami zöldség, zöldhagyma vagy retek, szédereste ezt kellett enni. És mindig töltöttek egy-egy kicsi pohár bort, mindegyik ima után kellett egy kicsi bort inni akkor este. A gyerekeknek is töltöttek, de a gyerekek nem itták meg. Még a felnőttek sem, mert nem volt családi szokás az ivás, csak kizárólag a rituálé kedvéért. Az afikómen volt a gyermekeknek az öröme, először eldugják, a gyerekek megtalálják, ellopják, és azután [a vacsora végén] megeszik. Vacsora közben többször kellett kezet mosni, erre volt egy tál kikészítve.

De a legnagyobb ünnep a Hosszúnap volt, az általános böjt volt. Este édesapám megáldotta a vacsorát, vacsoráztunk, elmentünk a templomba, hazajöttünk, és többet nem ettünk, nem ittunk semmit másnap estig, ameddig fel nem jöttek a csillagok. És a legtöbben a templomban töltötték a napjukat. A második este is volt egy vacsora, egy zsidó vacsora. Előételnek volt falcs hal [lásd: halételek], ez olyan, mint a grízgaluska, de a majorság melléből csinálták, ledarálták a mellehúst, összekeverték zöldséggel, nagyon finom volt. Aztán volt húsleves főtt hússal, csólenttel.

Most – pláne hogy annyit járok Izraelbe, láttam – úgy fel van kapva a bár micvó, mint legalább egy hatuna [házasságkötési ceremónia], mint egy esküvő. Olyan felhajtások vannak. Az én időmben nem volt majdnem semmi, régen abszolút rituálisan zajlott le. Én visszaemlékszem, hogy bementünk a templomba, felolvastam a Tórából azt a részt, amit előre megtanultam, a kántor ott felavatott, és kész. Otthon nem volt semmi ünnepség. Ez volt 1942-ben. A tizenharmadik év születésnapján szokták ezt tartani, mert a judaisztikai törvények alapján a tizenharmadik év az a nagykorúsodás, nem a tizennyolc év. Tizenhárom év után szabad a fiúkat vinni, hogy előimádkozzanak, hogy részt vegyenek a minjában. Nekem is volt imaszíjam, tfilám, az apám tanította meg, hogy kell felkötni, ezt viselni kellett bár micvó után, ahányszor mentem a templomba.

Egy híres rabbi volt Tordán [gyerekkoromban], doktor Wesel [Wezel] Albert főrabbi, ő lett az erdélyi főrabbi. Mindenki várta, hogy a szatmárit válasszák, mert annak volt egy tradíciója, de egy nagyon nagy tudós volt Wesel, és a végén őt választották [“A főrabbi, Wesel Albert, aki bölcsessége, tapintata, nemes gondolkodása révén került a hivatalos országrészi ortodox szervezet élére [: vagyis az országos ortodox iroda elnöke 1932-től :], mielőtt az erdélyi zsidó vallási közélet irányítását vállalta, tíz erdélyi megyére terjedő egyletet alapított. Címe: »Machike Hadat«, célja: a hitélet mélyítése. Támogatta a szegényebb községek talmud tóráit és a vallási intézményeket”(Szabó Imre, Erdély Zsidói, Kadima kiadás, Cluj, 1938, 224. oldal). – A szerk.]. Körülbelül 1943-44-ben halt meg, addig volt rabbi Tordán [Wezel Albert 1861-ben született, és 1938-ban halt meg. – A szerk.]. Utána a veje jött rabbinak, Adlernek [Adler József] hívták, a Wesel egyik leányát vette el feleségül. Egy másik leánya, Szárah vagy Szuri, tanított engem németre, de volt még néhány leánytestvére és néhány fiútestvére. Haza jártam hozzájuk, ott volt a rabbilakás a templom udvarán, nem volt nagy lakás, vagy két-három szobájuk volt. Többen jártak hozzá németet tanulni, volt, amikor voltunk ketten-hárman, és úgy gondolom, hogy a szülők szorgalmazták. Ezért természetesen fizetni kellett.

Volt mikve Tordán, de mi nem jártunk. Volt otthon fürdőszobánk, és nem voltunk olyan vallásosak, hogy kötelező legyen. Volt egy kóser vágóhíd is Tordán a templomudvar mögött, egy sakteráj, ahogy mi mondjuk, és oda vittük a majorságot vágni. Egy klasszikus vágóhíd volt, de tyúkoknak, voltak akasztók, volt egy lefolyó, amin lefolyt a vér a kanálisba. Tyúkot, rucát, libát, pulykát, mindenféle majorságot vittek oda vágni. Borjút is vittek oda, viszont a marhákat a [városi] vágóhídon vágták, de [ugyancsak] a sakter. Mi tartottunk otthon tyúkot, rucát, libát és pulykát, [a sakterájba] a cseléd vitte-hozta a majorságot, ő pucolta. A második világháború előtt volt segítsége az anyámnak, egy cseléd. Egy időben egy idősebb vénleány volt a cseléd, ő az alagsori lakásban lakott. Volt, amikor volt egy györgyfalvai fiatalabb leány, annak volt egy speciális ágya a konyhában, ami asztal is volt, és amikor kihúzták, ágy volt éjszakára. Több cseléd volt [az idők folyamán].

Tordán sokkal kevesebb zsidó volt, mint Désen, de Tordán is mindig tele volt a zsinagóga, igaz, hogy a tordai templom sokkal kisebb, mint a dési. Én úgy emlékszem, hogy körülbelül négyszáz lélek volt Tordán [200 hitközségi tagot említ Szabó Imre a fent idézett műben. Az 1910-es népszámlálás szerint 482 izraelita vallású ember élt Tordán. – A szerk.]. Tordán most már nincsen semmilyen nemű hitközségi élet, Kolozsvárhoz vannak csatolva, él még ott egy kilencvenegynéhány éves orvos, akire emlékszem, és még vagy ketten. A legpontosabb nyilvántartása a tordai hitközségről a tordai temetőpásztornak van, aki tud mindenkit, névleg, hogy hol van eltemetve, és mit dolgozott. Fiatalabb, mint én, egy román ember, nagyon érdekes neve van, Porcilă, úgy hívják a temetőpásztort. De ő örökölte az apjától – én ismertem az apját is –, mert van egy szabály nálunk, és ezt alkalmazzák, hogy minden temetőpásztornak van ingyen lakása a hitközség részéről, nem kell fizessenek se adót, se semmit az égvilágon, csak a saját költségeiket, gázt, vizet, villanyt. És mindenhol [zsidó temetőben] keresztény temetőpásztor van, valószínűleg, hogy tudjon intézkedni, mikor a zsidónak tiltva van, hogy valamit csináljon. Vannak a temetővel kapcsolatosan is szabályok, szombaton például nem szabad a temetőbe menni.

Nálunk még szokás volt egy dolog, persze a háború előtt, és a háború ideje alatt ez szaporodott [terjedt], hogy a városiak, akik egy cseppet magasabb szinten éltek, befogadták a faluról érkezett zsidó gyerekeket, akik bejártak Tordára tanulni, és minden nap egy-egy másik zsidó családnál étkeztek, ezért nem kellett fizessenek. Hozzánk is járt kettő ebédelni, az egyik jött vasárnap, és másik jött kedden. Amit főztek a családnak, azt ettek ők is, és jól ettek, hál' istennek. Jó viszonyban voltunk velük mi, gyerekek, ebéd után maradtak még nálunk, játszottunk is együtt. Az egyik [fiú] Rődről [Reditu, Tordától 20 km-re északra] volt, Markovits, a másik nevére [keresztnevére] már nem emlékszem, a másik pedig, Goldstein Járából [Iara, Tordától 30 km-re nyugatra].

És nagyon érdekes sztorik voltak ezzel kapcsolatban. Az én unokatestvérem, aki egy nap született velem, Hertzlinger Jóska 1945-ben, tizenöt éves korában otthagya a szüleit, és elszökött az egyik fiúval, aki bejárt hozzánk étkezni, Markovitscsal. És nagyon fura módon, Olaszországon keresztül, nem tudom, milyen hajókon, kikerültek Izraelbe, ott elkapták őket, akkor még angol birodalom volt [1922-ben Palesztina brit mandátumterület lett. – A szerk.], és bezárták őket [lásd: kivándorlási hullám Romániából 1939–1945 között]. A végén kiengedték őket, és ez az én unokatestvérem elment egyenesen egy kibucba, a másik pedig elment a katonaságba. Felvergődött a katonaságban, úgy látszik, egy természeti adottság révén, nagyon haladt, haladt, és generálissá lett. A végén rájáratkál lett, az izraeli katonai vezérkar főnöke. Amikor lejárt a négy éve – mert Izraelben szabály, hogy minden funkciónak van egy meghatározott ideje, amikor az lejár, ott nincs

mese, hogy még adunk egy telefont, és még tartjuk –, akkor ő elkerült katonai attasénak a washingtoni nagykövetségre, ahol Jitzhak Rabin volt nagykövet. Miután hazajött, beszéltem vele ezen az unokatestvéremen keresztül. Ő ilyen körülmények között élte le az életét. Izraelben felvette a Manachen Maron nevet, most úgy hívják.

A másik, amelyik Járából került el, nagyon vallásos lett. Egyszer az unokatestvéremmel elmentünk Haifára, ott volt szolgálatban a felesége egy gyárban, és bementünk hozzá. És jön valaki, és nekem esik, „Szervusz, Jóska, nem tudom, mi...” Én megszeppentem, mondtam, „Mondd csak, hogy miért vagyok én szervusz veled?”. És akkor ő mondta, hogy „Nem emlékszel, hogy én minden kedden nálatok ettem?”. Ott dolgozott abban a gyárban, másziáh volt, rituális ellenőr – van Kolozsvárt a kantinban is egy ilyen.

Én kezdtem a román óvodát, párhuzamosan az óvodával jártam a zsidó felekezeti óvodába is. Volt felekezeti elemi iskola is, és a felekezeti iskolának volt egy melléképülete, ott volt a héder, ahol csak judaisztikát tanítottak, oda is jártam. Az elemi iskolát én is a felekezeti iskolában végeztem, románul tanultunk mindent [1921-től a román tanügyi törvények előírták, hogy az izraelita iskolák tanítási nyelve a héber vagy a román legyen. – A szerk.]. Egy zsidó ember, Grossmann bácsi volt a tanító, ő tanította mind a négy osztályt, és ő volt az iskolaigazgató is. Ott befejeztem a négy elemi jó körülmények között, az pont 1940-ben történt. Akkor felvételiztem a kereskedelmi líceumba Tordán, az első négy között voltam. Aki jobb volt, mint én, az egyik osztálytársam, egy nyomdásznak a fia volt, és tudtuk, hogy ő kilencessel végzett, én és még hárman 8,66-tal. De volt kettő, az egyik egy generálisnak, a másik egy ezredesnek a csemetéje, aki elénkbe ugrott, az egyik 9,66-tal, és a másik 9,33-mal. És amikor kifüggesztették az eredményeket, akkor kifüggesztették a 8,66-ot, de nem vettek fel, mert közben beiktatták a fajüldözési törvényeket [lásd: Zsidó Statutum Romániában].

Akkor kiterjesztették a [zsidó] felekezeti elemi iskolát hét osztályra, hogy aki nem tudott bejutni a gimnáziumba, tudja folytatni az iskolát. Jött még egy tanárnő, az tanította az ötödik-hatodik-hetediket. Frenkel Magdának hívták, zsidó volt, egy kicsi, alacsony, nyomorék nő, bicegett, szegény, és vénleány volt. De nagyon értelmes volt, ő tanított minden tantárgyat [Lásd Frenkel Magda: A tordai zsidó iskola, 1941–44. Korunk, 1991, 8. szám. – A szerk.]. Akkor három éven keresztül, 1940–43-ban csináltam tovább a felekezeti elemi iskolában három osztályt, szóval befejeztem a hét osztályt. Akkor néhány szülő összeállt, és 1943-ban elmentünk vizsgázni egy felekezeti gimnáziumba, Temesvárra. Négyen mentünk egy szülővel, emlékszem, az egyik egy Goró Eszter nevezetű lány volt, ő nagyobb volt nálam, de én súgtam neki földrajzból. Szállodában laktunk, onnan mentünk a gimnáziumba, és ott vizsgáztattak, néhány napig tartott, mert minden tantárgyból kellett vizsgázni, románul. Ott engedték, hogy levizsgáljunk az első és második gimnáziumi osztályból [ez az ötödik-hatodik osztálynak felel meg ma]. Az 1943/44-es tanévben otthon voltam, készültem, hogy menjek vizsgázni Temesvárra a harmadik osztályból is. De közben megtörtént az 1944-es augusztus huszonhárom [Románia átállása a szövetségesek oldalára. – A szerk.], és akkor engedték, hogy a harmadik gimnáziumi osztályból vizsgázzak a tordai kereskedelmi líceumban, látogatás nélkül. És annak alapján ősszel be tudtam iratkozni a negyedik osztályba, és a negyedik és az ötödik osztályt csináltam rendesen a kereskedelmi líceumban. És miután meghalt az apám, akkor megint kimaradtam az iskolából, mert nekifogtam dolgozni, de közben csináltam a hatodik, hetedik és a nyolcadik gimnáziumot [ez a mai 10–12. osztálynak felel meg] látogatás nélkül, és leérettségiztem 1949-ben.

Az egyik legjobb gyerekkori barátom Tordán Ábrahám Juliusz volt, ő idősebb, mint én, és volt még egy barátunk, Taub Emilnek hívták, az a közbeeső volt. Ábrahám volt 1927-es, ez a Taub Emil volt 1928-as, és én 1929-es. Mindenféle turpisságot csináltunk együtt, mit lehetett fiatalságban csinálni? Jártunk sportolni, úsztunk, pingpongoztunk. Jártunk strandolni a tordai sósfürdőbe, az nagyon híres, régi sósfürdő. Ott volt egy nagy medence, hideg vízű, de egy időben volt meleg fürdő is. Aranyoshoz nem nagyon jártunk fürdeni, mert féltünk. Főleg 1940–44-ben féltünk, mert sose tudtuk, hogy mikor kapunk ruhát. Találkoztunk X. Y.-nal, és ha úgy jött nekik, akkor nekünk estek, jól megverték. És nem is szorgalmazták a szülők, hogy járjunk az Aranyosra. Ide, a sós fürdőbe jártunk, az be volt kerítve, és váltott az ember jegyet, volt kabinja. Ábrahám Juliusz mérnökember lett, New Yorkban él, van gyermeke, már majdnem negyven éves [Ábrahám Juliusz gyerekéről van szó], és nem akar megnősülni, ezt nekem mindig elpanaszolja. Most ameddig voltam a leányomnál, felvettem a kapcsolatot vele interneten, és aztán beszéltünk telefonon. Taub Emil kiment Németországba, meghalt, szegény, azt hiszem, Kölnben.

Az anyanyelvem magyar, otthon magyarul beszéltünk, mert mind a két szülőm magyar iskolába járt. Mi román iskolába jártunk, így perfektül beszéltünk magyarul is, románul is. És közben a hájderben [héderben] megtanultam jiddisül is. Úgy látszik, hogy valamelyik őstől örököltem a jó nyelvérzéket, mert amikor még diák voltam, a rabbi leányával, Wesel Szárával tanultam németül is. És megtanultam németül is. Az iskolában tanítottak franciául, megtanultam a franciát is. És ez nagyon jót tett. Amikor jártam külföldre, sose egyedül voltam, mindig egy-egy csoporttal voltam, és sose küldtek velem tolmácsot, én tolmácsoltam franciául is, németül is az egész delegációnak. És ugyanilyen jó nyelvérzéke van a leányomnak. Beszél románul, magyarul, perfekt héberül, angolul, franciául. És az unoka is majdnem mindent.

A háború alatt ott voltunk Tordán. Háború alatt a következő történt. Eleinte mi laktunk a házunkban, a család, aztán rendre-rendre kezdődtek a rekvirálások. Úgy minősítették, hogy plusz helyiségünk van, amit nem használunk. És elvették, hogy biztosítsák a román hadsereg elszállásolását. Betettek a két kicsi szobába egy orvos katonatisztet, ez lehetett 1938–39-ben. Arra emlékszem, hogy Dumitrescu Traiannak hívták, egy ezredes volt. Használta a konyhát is, volt egy baka, egy kiskatona ordonánca, ordonantă [románul], úgy hívták ezeket, az jött, főzött, nem volt, mit csináljunk, muszáj volt mindent tudomásul vegyünk, haptákba álljunk. Aztán 1940-ben vagy 1941-ben, mindjárt miután elfoglalták Kolozsvárt a magyarok [lásd: második bécsi döntés, magyar idők] – a határ a Feleken volt [Torda 1940 és 1944 között Romániához tartozott, a magyar-román határ kb. 20 km-re feküdt tőle. – A szerk.] –, teljesen kitettek a házból, mert a mi házunkban alapították a Csénérét (Centrul Național de Românizare [Románosítási Nemzeti Központ]). Ez foglalkozott a menekültek problémájával, akik Magyarországról jöttek vissza. Mi az Aranyos túlsó partján béreltünk ki egy házat, azért természetesen házbért kellett fizetni. Visszaemlékszem, hogy a tulajdonosnak volt tíz háza, öt az egyik utcán, és öt az utca háta mögött, azokat mindig kiadta, úgy tudtuk kibérelni [mi is az egyiket]. Ott laktunk egészen a háború végéig. Mindjárt az átadás után, mikor hatalomra került az Antonescu birodalma, az apámat menesztették az állásából, merthogy zsidó volt [lásd: zsidótörvények Romániában]. És akkor betegedett meg, körülbelül 1943-ban. Persze, ez emésztette, és hozzájárult a betegségének a súlyosbodásához.

Mikor a legionaristák kezdték a rebeliunét [lábadást], 1941. január huszonkettedikén-huszonharmadikán [lásd: Horia Sima; legionárius mozgalom], akkor a hatóságok lázadóknak könyvelték el őket, és ahol volt valami kilengés, ott nem teketóriáztak. Tordán is agyonlőtt a

csendőrség egy pasast, amikor a rebeliune volt a szénapiacon. Ahogy mennek most a tordai hasadék felé, ott volt egy térség, és nem tudom, mit csinált ott, főbe lőtték. Úgy emlékszem, Comannak hívták.

Nem sok legionarista volt annak idején Tordán, de megpróbáltak mindent [elkövetni a zsidók ellen]. Üzletekre ki volt függesztve, nyomtatva: „Atențiune, magazin jidovesc!” [Vigyázat, zsidó üzlet!] Voltak, akiket kínoztak, mert szakállasok voltak, meg pájeszosak voltak. Voltak antiszemita kilengések. Amikor mentünk az iskolába, ott álltak csoportosan az inasiskolából érkezők vagy menők, és mert zsidók voltunk, mindig kaptunk egy-egy ruhát. Felszabadulás után barátom lett az egyik fiú közülük, és megkérdeztem, „Te, miért vertél meg minden nap?”. Megmondta: „Aztán, az volt a divat.” Volt egy pedagógusuk, aki nagy legionarista volt, az kötelezte őket, hogy jelentsék, hány zsidót vertek meg, és így mindig meg kellett verjenek. Szóval nem volt semmi rosszindulat benne, de ezt csinálta. A végén jóban lettem vele, Roș Ioannak hívták. Ügyész lett belőle, aztán főügyész Sebesen és Szászvároson, aztán főügyészhelyettes lett Déván, és a végén lett Secretarul Sfatului Regional Deva [a Tartományi Tanács titkára Déván].

Otthon nem hallottam semmit az észak-erdélyi helyzetről, mert megbetegedett az apám, és akkor nálunk egyetlenegy probléma volt, az apámnak a mentése. Az anyám kezelte az apámat, a nővérem el volt menve [Nagyváradra iskolába], és mi, a két fiú rendeztük a házat. Bevásároltunk, takarítottunk, főztünk, mosogattunk, mostunk, mindent az égvilágon csináltunk, hogy enyhítsük az anyáknak a terhét. Valami végkielégítést kapott az apám a gyártól, de már akkor is kellett áruljon az anyám, értékesítsen valamit a házból. Nagyon sok szép ezüst gyertyatartónk volt, amelyek értékesek voltak, azokat adta el.

Tordán majdnem szemtanúi voltunk néhányan olyan dolognak, ami titkosan zajlott le. Ez a Frenkel Magda tanárnő, mikor egyszer készültem menni Izraelbe, üzent, hogy menjek, beszélgessek vele, érezte, hogy közeledik a halál. Én tényleg nagyon tiszteltem őt mindig, és elmentem Kolozsvárra [a háború után Tordáról ő oda költözött], ott lakott a Győrfalvi negyedben. Azt mondja: „Te, Jóska, emlékszel, hogy én nem engedtelek, hogy bemenjél abba a szobába?” Mondott ott egyet, ahol volt az iskola. Hát mondom: „Tanító néni, én emlékszem, de tetszik tudni, én nemigen kérdeztem, tetszett mondani, nem szabad bemenni, nem mentem.” Azt mondja: „Tudd meg, hogy ott volt a titkos nyomda, ahol nyomtatták az útleveleket, amiket aztán mások átvittek itt, Ajtonon [Aiton (románul), Tordától 18 km-re északra] keresztül Tordáról Kolozsvárra, hogy menekítsék a zsidókat. Tudd meg, hogy ezért nem engedtelek be.” Főleg azok sívolták [csempészték] át ezeket az útleveleket, akik a Cerc Teritorialnál dolgoztak. (A hivatalt, ahol sorozzák be az ifjú katonákat, úgy hívták akkor, hogy Cerc Teritorial). Többek között az egyik barátomnak, Ábrahámnak az unokatestvére is szállította az útleveleket, Ábrahám Jákobnak hívták, nagyobb volt, mint én. Mindig át lehet menni minden határon. Illegálisan. És egy adott pillanatban elkapták, lezárták, törvényre került, és halálra ítélték. Úgy menekült meg, hogy beugrott közben augusztus huszonhárom, és augusztus huszonhárommal az egész feloldódott. És Goró Eszter, akivel én együtt vizsgáztam 1943-ban, az is részt vett abban, hogy mentsék a zsidókat. Két folyosó volt [ahol szöktek át a zsidók], az egyik [Torda]Szentlászló [Săvădisla (románul), Kolozsvártól 23 km-re délkeletre] környékén, a másik Ajton környékén, ott voltak beütemezve falusi emberek, becsületes falusi emberek, akik az éjszaka leplén mentették a zsidókat. Aztán Bukaresten keresztül mentek Izraelbe [akkor: Palesztina].

A tényleges háború 1944. augusztus harmincadikán kezdődött, amikor bejöttek a magyarok és a németek, és egész [Nagy]Enyedig [Aiud (románul), Tordától 37 km-re délre] mentek. Miután bejöttek a magyarok, akkor fel kellett tenni a sárga csillagot [lásd: sárga csillag Magyarországon], harminchét napig, és kijárási tilalom is volt. Azelőtt nem volt ilyen. Az az időszak nagyon feszült volt. Mindenki félt mindenkitől. És mi még nem tudtuk [az elején], hogy kik ezek a kakastollasok, de úgy féltünk, mindig menekültünk tőlük. Nagyon komiszak voltak, ha valami nem tetszett nekik, akkor abban a pillanatban belekötöttek az emberbe, és elkezdték ütni-verní. Amikor bejöttek a magyarok, a románok felrobbantották az Aranyos-hidat. Az beszakadt, és építettek egy pontonhidat. Ott történt egy nagy gazság. Érkezett oda a magyar hatóságoktól egy munkaszolgálatos osztag, akik csinálták ezt a hidat. A hídépítéshez vágtak ki rönköket a híd melletti parkból, és egyszer egy ilyen nagy rönk reáesett két munkaszolgálatos fiúra, egy tizennyolc éves és egy huszonöt éves fiúra. És még meg se voltak halva, a parancsnokuk – egy zászlós kellett legyen – azonnal elrendelte, tegyék be zsákokba, és ott, helyben el is temették. Még nem is voltak meghalva. Aztán 1945. március-áprilisban egy néhány ifjú Tordáról kiástuk őket, és felvittük a tordai temetőbe, eltemettük.

Fel lett szabadulva Torda város 1944. október negyedikén, a magyarok a németekkel visszavonultak, és jöttek befele a románok az oroszokkal. Kétfelől bombázták Tordát. Egyrészt a németek a magyarokkal Kolozsvár felől, másrészt az oroszok a románokkal [Nagy]Enyed felől. Torda egy üregben volt, és fentről mind a ketten lőtték, Torda tönkre volt menve.

Annak idején mi úgy értékeltük – tizenöt éves korunkban –, hogy fel lettünk szabadulva. 1947-ig én részt vettem egy ifjúsági cionista szervezetben, a Gordoniában [lásd: Gordonia Romániában], amelyik ott volt a házuk mellett, a házuk körül, és élvezték azt, hogy felszabadítottak minket. Itt mi volt? Éneklés, táncolás, kirándulás. Amire visszaemlékszem, ugyancsak ifjúsági szervezet volt Tordán a Dror Habonim [Zsidó cionista szervezet, főleg Jászvásáron, Moldvában, Románia keleti részén volt aktív szervezet az 1930-as években. – A szerk.], a Hasomér Hacair [lásd: Hasomér Hacair Romániában], és még volt egy, de keveset láttam őket, Betárnak [lásd: Betár Romániában] hívták. A Hasomér Hacair, Dror Habonim és a Gordonia baloldali beállítottságú volt, a Betár jobboldali a mostani körülmények között. Ugyancsak kirándulásokat, multságokat szerveztek, és persze mindegyik ilyen szervezethez hozzájárult a zsidó fiatalok toborzása, hogy kimenjenek Izraelbe. Voltak például ilyen seliáhok, küldöncök Izraelből, akik magyarázták, hogy hogy nevelkedhet az ifjúság Izraelben. Volt, aki magáévá tette, volt, aki nem.

1944-ben, a felszabadulás után aztán visszamentünk a házukba, mert akkor törlesztettek minden ilyen intézkedést. A házban a berendezés megvolt, volt, ami tönkre is volt menve, de rendbe tettük. Kellott cserepet cserélnünk, mert széjjelment az egész fedél. És akkor azzal az unokatestvéremmel, amelyik egy nap született velem, Hertzlinger Jóskával elmentünk egy szekérrel, és hoztunk a gyéresi cserépgyárból egy szekér cserepet, mert adtak nekünk, hogy az apánk ott dolgozott. És ketten lefedtük a házat.

Az apám sajnos ötvenöt éves korában meghalt, nem lehetett megmenteni. Vittük mindenfelé, a felszabadulás előtt nem lehetett Kolozsvár felé jönni [Mivel 1940 és 1944 között Kolozsvár magyar fennhatóság alatt volt. – A szerk.], Tordán laktunk, és a felszabadulás után elment az anyám vele Szebenbe. Ott volt a kolozsvári klinika Szebenben, az 1940-44-es években Kolozsvárról a román orvosok átmentek Szebenbe. De visszaküldték, a diagnózis egy gyomorrák volt, ami elpusztította,

1945. március hatodikán meghalt.

Aztán betettek egy zsidó családot hozzánk, miután meghalt az apánk. De nagyon jól egyeztünk velük, nem volt semmi probléma. Temesvárt él egy költő, körülbelül kilencvenhat-kilencvenhét éves, Anavi Ádámnak hívják, de az ő eredeti neve Frucht Feri volt [Anavi Ádám (1909) – költő, színműíró. – A szerk.]. És ez a Frucht család költözött oda hozzánk. Ő, a fiú elment Temesvárra, az egyik leány elment Kolozsvárra, és a másik leány az anyjával maradt ott a mi házunkban, ameddig meg nem haltak. Először meghalt az anya, aztán a lánya is, ennek az Anavi Ádámnak a nővére, és akkor megürült a ház. Az édesanyám még ott lakott, miután ezek elhaltak. Mielőtt mentek Izraelbe, akkor adták el a házat. És azoknak a házába [lakásába, akik megvették a házat] költöztek be az öcsémék az anyámmal, ez a lakás Tordán a sóbánya mellett volt, úgy is hívták a blokkot [tömbházat], hogy sóbányai blokk. Vagy hét-nyolc hónapig laktak itt, amíg elmentek Izraelbe.

Az apám halála után próbálkozott az anyám valamiképpen tenni-venni, eladogatott dolgokat a házból, a nővérem közben férjhez ment, de nem volt más megoldás, mint hogy én elmenjek dolgozni, mikor betöltöttem a tizennyolc évet. Pont október negyedikén [Azaz a születésnapján. – A szerk.], 1947-ben a gyógyszerész nagybátyámnak a segítségével felvettek a tordai cementgyárba. Ott kezdtem, mint abszolút kezdő, és 1949-ben volt egy országos szintű intézkedés, hogy száz embert kivontak az iparból, elvitték Bukarestbe, és tanították planifikáréra, tervezésre, és én is közöttük voltam. A volt Gazdasági és Ipari Minisztériumnál (Ministerul Economiei și Industriei) volt ez, azt tanították, hogy kell megszervezni a vállalatokat, miután 1948. június tizenegyedikén államosították őket [lásd: államosítás Romániában]. Akkor egy olyan papírt kaptunk, hogy instructor de planificare [tervezési instruktör]. Amikor 1947-ben elkezdtem dolgozni, még privát volt egészen a tordai cementgyár, aztán lett állami, és miután megcsináltam ezt a kurzust, oda lettem téve a plánikáréra, és kineveztek rövid időn belül a tervosztály vezetőjének. Nem tudtam egyetemre menni, mert mikor nekifogtam dolgozni, odaadtam magam a munkának. Valószínűleg, hogyha egy cseppet több eszem lett volna, valamiképpen megcsinálom, sokan megcsinálták akkor. De én nem próbáltam magamat lazsálni, odaadtam magamat a munkának. 1952-ben, ugyanebben a minőségben áthelyeztek Biczba [Békás], ahol épült egy új cementgyár. Ott voltam egy évig, és 1953-ban ki lettem nevezve Bukarestbe, az Építőanyagok Minisztériumába (Ministerul Materialelor de Construcții), amely kivált a Ministerul Construcțiilor și Materialelor de Construcțiiból egy időben, de egy épületben volt a két minisztérium, a Ministerul Construcțiilor és a Ministerul Materialelor de Construcții. Ugyanebben a minőségben dolgoztam, és ugyanezt a meghatalmazást kaptam, tervosztályvezető az Industriilei Cimentului-nál [Cementipari Vezérigazgatóság]. Itt az egész ország cementiparának a megszervezése volt a feladat, hogy melyik gyár mennyit termeljen, milyen körülmények között, milyen létszámmal, milyen fizetésekkel. Szóval mindent csináltunk, és dolgoztam reggeltől estig.

Bukarestben dolgoztam, és be voltam futva fiatal koromban, de óriási probléma volt akkor a lakás. Egy szolgálati blokkban [tömbházban] laktunk, két és fél szobában laktunk három család. Két kolléga, akiknek volt felesége, a két szobában, és volt egy cselédszoba, ahol volt egy mosdó, azt nekem adták. Nekem nagyon jó volt, amíg egyedül voltam, hét négyzetméter, befért a kanapé, egy szekrény és több semmi. De közben megnősültem, és kellett egy más lakás. A feletteseim, a miniszter, a miniszterhelyettes mindent az égvilágon megígért. Ott, ugyanabban a blokkban megürült egy garzonlakás, ami valamivel nagyobb volt, mint ez, de külön volt. Ezt nekem kiutalták, az én nevemre a feleségemmel együtt, és amikor kiadták a repartíciót, úgy, ahogy annak idején

adták, kiadták egy utcai kokottnak. A volt rajon elnöke párttitkár volt nálunk a minisztériumban, és ő diktált mindent az égvilágon a miniszter fölött. Úgyhogy mi ott maradtunk abban a fél szobában. És akkor én elmentem a miniszterhez, és megmondtam: „Tovarășul ministru, eu plec din București.” [Miniszter elvtárs, én elmegyek Bukarestből.] „Măi, ești nebun?” [„Te megbolondultál?”] „Tovarășul ministru, nici un minut nu mai stau.” [Miniszter elvtárs, egy perccet sem maradok.] Nem akarták elhinni, mert nagyon jól éltem ott, nagyon jól befutottam, amikor hiányoztak az igazgatók, mindig csak engem hívott a miniszter, akármilyen probléma volt. Akkor egyszer történt valami Désen, és a miniszterhelyettes azt mondja, „Măi, sa întâmplat ceva, hai să-ți spun”. [Te, történt valami Désen, gyere, mondjam el.] „Spuneți.” [Mondja.] „Vezi, că trebiue să dăm afară pe directorul de la Dej. Te duci director la Dej?” [Nézd, ki kell tegyük a dési igazgatót. Elmész Désre igazgatónak?] „Mă duc oriunde, numai să plec de aici.” [Elmegyek akárhova, csak hogy elmehessek innen.] És 1957-ben eljöttem, nagyon-nagyon hamar likvidáltam, még egy barátom hozta el a feleségemet Bukarestből valamivel később. Én küldtem egy teherkocsit a dési gyárból, ahova jöttem, és arra rakták fel a dolgainkat, ami abban a kicsi, hét négyzetméteres szobában volt. Ez az Ábrahám Jidu is ott élt Bukarestben, ő segített felpakolni az autóra, és jött ő is a feleségemmel, nagyon jó barátok voltunk és vagyunk.

És 1957-től itt vagyok Désen. Először kineveztek a dési cementgyárhoz igazgatónak, ez tartott 1958-ig, amíg ki nem tettek a pártból [lásd: párttisztogatás Romániában]. Nem lett baj abból a szempontból, hogy zsidó voltam, mert nem adtam alkalmat arra, hogy tévedjek. Bajom abból lett, hogy beírtam az önéletrajzomba, hogy tagja voltam a Gordoniának. Ebből kellemetlenségem lett, kezdődött Bukarestben, és miután Désre kerültem, jött egy papír a főigazgatómhoz, hogy kizárnak a pártból. Jöttek nagy húhóval, bemutatták az esetet egy pártgyűlésen, és kizártak a pártból. A főigazgató azonnal leváltott, mert nem vagyok párttag, de maradtam termelésosztály-főnök ugyanazzal a fizetéssel. Amikor Vajda – ő volt annak idején a kolozsvári [párt]főtitkár, majd mezőgazdasági miniszter lett, miután elvitték Kolozsvárról – megtudta néhány hét múlva, hogy kizártak a pártból, és leváltottak mint igazgatót, csinált egy nagy kravált [botrány], hogy miért váltottak le, és azonnal tegyenek vissza igazgatóvá. Akkor keresték nekem ezt a helyiipari vállalatot (Intreprindere de Industrie Locală), a Bobâlnát, és oda tettek mint igazgatót.

Egyáltalán nem sírtam el magam, amikor kitettek a pártból. Amikor tizennyolc éves voltam, akkor felvettek, 1958-ban kizártak, és 1971-ben visszavettek. Bocsánatot kértek, hogy tévedés volt, és visszavettek. Mi lehetett a nagy vétkem? Hogy tizenöt éves koromban beiratkoztam egy ilyen ifjúsági szervezetbe?

Ilyen körülmények közt voltam vagy tizenhárom éven keresztül igazgató és „exclus din partid” [a pártból kizárt]. De nem volt semmi problémám, mert végeztem a munkámat, és külföldön is voltam. 1971-ben voltam Belgiumban egy kiállításon, Salon International de Artă Menajeră [Nemzetközi Belsődíszítési Kiállítás], így hívták a kiállítást, voltam Brüsszelben, Anversben [Antwerpen], és egy Izegem nevű város volt, ahol voltak kuncsaftjaink. Onnan átmentünk Hollandiába, ott Hágában tanyáztunk, voltunk Amszterdamban, Utrechtben, Nijmegenben. Kereskedelmi kapcsolataink voltak ott, kisbútort termeltünk, és azt árultuk. Akkor Bukarestből a Külkereskedelmi Vállalat – Ilexim, úgy hívták, Industria Locală Export-Import – egy osztályvezetőjével voltam és egy kollégámmal, aki Székelykeresztúrról származott. Voltam Kelet-Németországban is 1972-ben, amikor zsarnokság volt, a Leipzigi Nemzetközi Kiállításon [Németországot a második világháború befejeződése után a megszálló szövetséges hatalmak négy

övezetre osztották föl. 1949-ben a három nyugati megszálló hatalom egyesítette saját megszállási övezeteit, és a nyugati zóna 10 tartományából létrehozták a Német Szövetségi Köztársaságot (NSZK, a köznapi használatban: Nyugat-Németország). Erre válaszul a Szovjetunió, szintén 1949-ben a saját megszállási övezetében lévő 5 tartományból létrehozta a Német Demokratikus Köztársaságot (NDK). Berlin, a főváros továbbra is négyhatalmi megszállás alatt maradt, keleti része lett az NDK fővárosa, az NSZK fővárosa pedig Bonn lett. Az NDK vezetése 1961-ben felhúzta a Kelet-Berlint Nyugat-Berlintől elválasztó ún. berlini falat, amely a megosztott Európa szimbóluma maradt 1989-ig. Az NDK-ban az 1990. márciusi választásokon az újonnan alakult jobboldali pártok győztek, és az újjáalakult tartományok októberben csatlakoztak a Német Szövetségi Köztársasághoz. Ezzel az NDK mint önálló állam megszűnt. – A szerk.]. Minden reggel kellett jelentkezzünk kilenc órakor [a kiállításon], este hat órakor volt a befejezés, hét órakor kellett menjünk a követségre gyűlésezni. Ez egyfajta ellenőrzés volt, hogy még nem léptünk le [Nem világos, mire gondol Farkas József: az NDK-ból nem lehetett „lelépni”. – A szerk.]. Minden este. És mire befejeződött a mindennemű gyűlés, elmentünk vacsorázni, és nem kaptunk semmi kosztot, mert mindenki már vacsorázott, de mi gyűléseztünk. És ez volt a divat.

Fiatalkoromban én beiratkoztam a pártba. Elvileg én a kommunista elvet elfogadtam annak idején, főleg gyermekkoromban, mint egy nagyon nemes elvet. Mert akkor volt bennem egy idealizmus, amiben hittem. De mikor lassan-lassan rájöttem, hogy ez ki lett torzítva, annyira, hogy minden az égvilágon tulajdonképpen a fent lévő rétegnek van felpumpálva, és az egész csak beszéd, akkor rájöttem, hogy fals az egész kommunizmus. Mert teoretikusan a kommunizmus nagyon szép volt, és nagyon nemes elveket sugalmazott, ahol lehetett. Csak ahogy csinálták, az egész más volt.

Ilyesmire visszaemlékszem én, hogy mibe kerültem, meg miken mentem keresztül. Pont abban az időben voltak olyan intézkedések, amik megkövetelték, hogy bent kell maradni, dolgozni [túlórázni a gyárban]. Én minden további nélkül bent maradtam három nap és két éjjel, nem volt semmi bajom. Tizenkilenc-húsz éves koromban, huszonegy éves koromban, igaz, hogy akkor tombolt bennem a fiatalság, és akkor nem volt egy probléma. Ezzel szemben, már majdnem 1989 végén annyira megrázott egy teória, de amiről meggyőződtem, hogy egy szabály volt. Többek között foglalkoztunk az exporttal. A vállalat részéről én kellett ezt jelentsem, és vigyem a riportálásokat [jelentéseket]. Ahányszor mentem ezekkel a riportálásokkal Bukarestbe, ordítottak rám, „Modifikáld, és írd valamit pluszba!”. Én nyugodtan mondom: „Írd te! Én nem mondok semmit, ha te...” „Nem – azt mondja –, te írd.” „Én nem írok semmit.” És ott modifikálták úgy, ahogy akarták. Egyszer volt egy konzilier [tanácsos] nálam, és mondom, „Te, hát hogy létezik, hogy ti ránk parancsoltok, hogy hazudjunk?”. „Nyugi, nyugi – azt mondja –, mi fent voltunk a nagyfőnöknél, Ceaușescunál, és ő adta ki a parancsot: írjatok, amennyit akartok, mert miután írtatok, egész biztos, ha nem aznap, de egy hónap múlva megcsinálják, amit írtatok.” És akkor elgondolkodtam: „Te, figyelj, ide jutottunk mi, hogy most már tizenkét hónapnak a riportálását tizenhárom hónap alatt kell megcsinálni?” „Hogyha így akarja Ceaușescu, akkor mit lehet tenni?” Nagyobb mennyiséget kellett beírni, mint amennyit termeltünk, és ez így volt, egy irány volt, és fentről jött az irány.

Mikor már Désen voltam a Bobâlna igazgatója, és jött Ceaușescu meg a Ceaușescu neve napja [Nicolae, azaz Miklós napja decemberben – A szerk.], köteleztek, hogy mindenféle svancákkal, mindenféle semmiségekkel készüljünk. Mi törtük magunkat, és amit csináltunk, azt verifikálták [ellenőrizték] először Désen, aztán elvitték Kolozsvárra, ahol a kolozsvári bizottság elemezte őket.

És volt néhányszor, amikor a miénk keresztülment Kolozsváron is, a második ellenőrzésen is, és azt küldték aztán Ceaușescunak. De a fogadtatása Ceaușescunak és minden olyan erőszakolt volt. Vagy kétszer vagy háromszor bemasírozatták az egész vállalatot Kolozsvárra, fél négykor indultunk külön vonattal, ott voltunk reggel hatkor, a Clujanánál [cipőgyár Kolozsvárott] szálltunk le, onnan bemasíroztunk a [román] operáig, délután jöttünk vissza. Maszkurák voltunk. Mikor utoljára volt Ceaușescu Désen az Irtánál, én azt a megbízatást kaptam mint vállalatvezető, hogy kiterítsem a nagy szőnyeget, amikor lelép a helikopterből, hogy szőnyegre lépjen. Én kellett irányítsam a szőnyeg letételét, vigyek magammal, nem tudom, vagy tizenkét asztalost, azt leszegezzük, hogy nehogy a helikopter propellere felverje. És mellettünk ott álltak a szekusok, minden szekusnak a karján volt egy mikrofon, ami úgy nézett ki, mint egy óra, de azzal felvettek mindent az égvilágon.

Személyesen találkoztam Ceaușescuval 1970-ben, mikor volt az árvíz Désen, kiáradt a Szamos. Megállt nálam [a vállalatnál], és beszélt velem. Akkor nagyon-nagyon meg volt szeppenve, fehér volt az egész fizionómiája, nagyon meg volt ijedve. Mert óriási volt az árvíz, az állomásnál van egy felirat, hogy ott az állomáson kilencszázhatvanhárom centi magas volt a Szamos. Röviden beszélt és nagyon normálisan, kérdezte, hogy milyen következmények vannak, hogy vannak-e áldozataink, vannak-e károk. Mondtam, hogy áldozataink nincsenek [a vállalatnál], és ő mondta, hogy úgy rendezzük a dolgokat, hogyha esetleg beugrik egy áldozat, először az áldozatokat mentsük, és azután a vagyont. Ezt mondta ő, és éreztem, hogy ez foglalkoztatja, hogy ne legyen emberi veszteség. Mert itt Désen volt hét halott akkor. Ahogy továbbment, akkor az egyik kuli, amelyik mellette volt, elkezdett kiabálni: „Luați măsură imediat, începeți producția!” [Rögtön intézkedjenek, kezdjék el a termelést!] Közben az egész [vállalat] tele volt vízzel, hetven százaléka a gyárunknak el volt árasztva. Én mondtam, hogy „Da, am înțeles”. [Igen, megértettem.] Nem vitatkozok egy...

Nem volt semmi problémám senkivel, semmivel pályafutásom során, se származásom miatt, se másért. Egyszer volt fiatalkoromban egy kellemetlenségem, mikor Bukarestben éltem, letoltam egy gépirónőt. Kértem, hogy valamit csináljon meg nekem, mert hívott a miniszter, sürgősen le kellett adjam. Kezdett ott magyarázni nekem, és akkor letoltam, és egy hét alatt feldolgoztak mindenhol, ahol lehetett, hogy letoltam. Nem voltak megszokva. Ez történt körülbelül 1955-56-ban. És zárójelben, a gépirónő pont egy zsidó leány volt. 1989-ben, amikor volt a forradalom, engem senki nem bántott, senki nem csúfolt, mert élenjárója voltam az üzemnek, és voltak [hasonló beosztásúak], akiknek voltak problémái. Nekem nem volt semmi problémám, hatvanéves koromban automatikusan meghosszabbították a munkámat, és hatvankét éves koromban nyugdíjaztak.

A feleségem Balogh Lili volt, most Farkas Lili, 1935-ben született. Ők echte kolozsváriak, az Émile Zola kilenc szám alatt laktak. Én kiküldetésben voltam Kolozsvárt, ott felkerestem a nővéremet is, és mikor indultam, hogy jöjjek vissza Bukarestbe, azt mondja a nővérem: „Állj meg, hogy mutassak be egy édes kislányt.” A leendőbeli feleségem a volt Metropolisban dolgozott, ott volt az ICRTI – Intreprinderea Comerțului cu Ridicata pentru Textile și Încălțăminte [Textil- és Cipő-nagykereskedelmi Vállalat] –, ahol könyvelő volt. A nővérem is valami hasonló vállalatnak dolgozott, ugyancsak az angró textilipart könyvelte, úgy ismerték ők egymást. És kimentünk a Horea utca felé, a nővérem az Uránián innen, a Dácia utcában dolgozott, és épp akkor volt kenyérért a leány, a feleségem. Leállította, és be lettünk mutatva. Tartottuk a kapcsolatot, 1956. márciusban eljegyeztem, és május tizenkilencedikén megesküdtünk. Zárójelben, május

tizenkilencedikén volt a mi esküvőnk, és május tizenkilencedikén halt meg az öcsém, most három éve. A mi esketésünk kizárólag polgári volt. Nem volt semmi nézeteltérés a szülők között se, hogy az egyik ráerőszakolta volna a másikra a vallását, és evvel le is zártuk ezt a dolgot. Elmentünk Kolozsvárt a városházára, ott volt a városháza, ahol most van a prefektúra, akkor még kellett két tanú. És utána az anyósoméék egyik szomszédasszonya átadta az ő apartamentjüket, és ott volt egy ebéd, a család volt ott, nekem egy barátom és a páromnak egy barátja. Összesen voltunk vagy harmincötön, akkor nem volt az a parádé a borítékokkal, meg nem tudom, mi [Farkas József a nászajándékra utal. – A szerk.].

Apósom, Balogh Albert vasúti műhelyben volt géplakatos. Anyósom, Balogh Berta otthon volt, háztartásbeli. Volt egy ikertestvére a feleségemnek, Bandi, András, aki nagyobb volt egy negyedórával, mint ő. Kolozsváron lakott, volt családja, mechanikai technikumot végzett, és az Unireában, a gépszövőgyárban, dolgozott mint technikus. Sajnos ő is meghalt, 2002. szeptember huszonegyedikén, három hónapra rá, hogy meghalt az öcsém.

A leányom, Ariana 1961 szilveszter éjszakáján született. Egy jó barátom felesége volt a Stancában az írnök, és az mondta: „Te, hallgass, én beírom a lányodat 1962. január elsejére, hogy legyen egy évvel fiatalabb.” És úgy van beírva, hogy 1962. január elsején született. A lányunkat, mikor született, az anyósoméék megkeresztelték vagy egy katolikus templomban, vagy egy református templomban – most nem esküszöm meg, melyikben, de sose csináltam belőle problémát. Mert az apósom, úgy emlékszem, hogy katolikus volt, és az anyósom református, de ez se volt probléma sose nálunk. Mikor kicsi volt, magyarul beszéltünk vele, és mikor járt iskolába, én vele románul, és a volt menyasszonyom, a mostani feleségem csak magyarul, főleg, hogy respektálja a nagyanyját, az anyósomékat. De a lányom felnevelkedett a mi családjunkban, és én hálát adok az Istennek, hogy úgy nevelkedett, hogy benne több zsidóság van, mondjuk, mint bennem. Röviden mondjuk úgy, hogy én nem vagyok egy harcos. Amit tudok, megcsinállok, csendben, mutyiban, de a lányom harcos. És harcolt a zsidóságért is. Amit tudtam, tanítottam én is neki, megvettem neki mindig az évi zsidó naptárt románra fordítva, abban mindig voltak függelékek, ahol még volt egy csomó minden, és ő azt tanulta. Kolozsváron végezte a gépészmérnöki szakot a Politechnikán, és ott járt a zsidó hitközséghez, járt a kórushoz, ott is tanították őket, tagja volt a kolozsvári dalárdának, amit Halmos Katalin vezetett.

1982-ben férjhez ment, úgy emlékszem, március ötödikén volt a polgárija Kolozsvárt, és március tizenkettedikén itt, Désen volt a lakodalom. Egyházi esküvőt nem tartottak, a férje román ortodox, Sulițeanu Gelunak hívják. Nagyon vegyes volt a házasság: én zsidó, a feleségem református, a vejem ortodox, Moldovából származik az apja, Szilágyságból az anyja.

Amikor elvégezte az egyetemet, még 1989 előtt, repartizálva volt Hunyad megyébe, és én valahogy Opreș Silviu barátommal, aki a Ministerul Materialelor de Construcții-nál volt miniszterhelyettes, elrendeztem, hogy ne menjen Hátszegre [Hațeg, Vajdahunyadtól 25 km-re délre], ahová nem tudott jutni, hanem bekerült Vajdahunyadra az IFET-hez, és ott dolgozott, de Déván lakott. A férje a repülőtéren dolgozott, ő Kolozsvárt lakott, a leányom pedig Déván, egészen addig, ameddig állapotos lett. Akkor szedtük-vettük az orvosi bizonyítványokat, hogy ne mind járjon. 1987. októberben megszületett a gyerekük, Paul, de voltak nézeteltérések a lányom és a férje között, és 1990 körül, 1989-ben vagy 1991-ben, elváltak. Nekem lett egy privát elégtételetem, hogy egyszer összejöttek hárman, és próbáltuk elemezni, hogy tulajdonképpen mi történt. És

akkor mind a kettő elmondta nekem nagyon őszintén, hogy mind a kettőnek voltak pluszai, voltak mínuszai, csak mind a kettő egy cseppet dâmb volt, ahogy mondják, nem engedett egyik se a másiknak, ebből lett a nézeteltérés, és akkor úgy határoztak, hogy elválnak. Énnekem ez elég volt, hogy elismerték, hogy mind a kettő hibás volt. De ott maradt a lányom a fiával Kolozsváron. Mindjárt a forradalom után felvették a lányomat a Royal Loyalty céghez, tajvani televíziókat és egyéb elektronikai cikket hoztak és árusítottak. Onnan elment a vasúthoz, a Regionálához [a Román Állami Vasutak egy regionális központjához], és osztályvezető volt a SAAF-nál.

2001. augusztus harmincadikán elment Izraelbe, és Izraelben érvényesült. Semmi problémája nincs Izraelben, habár ott keresik az anya származását. Ő be van írva mint Farkas Ariana, nem kérdezték sehol, hogy az anyja zsidó vagy nem zsidó. Egy évig nem dolgozott, ameddig kapta a sztipendiat [Stipendium, ösztöndíj, a román stipendie fonetikus alakja – A szerk.], hogy tanulja a nyelvet. Volt bentlakása, szimbolikusan kellett fizetni a kosztot, de a sztipendiából annyi maradt neki, hogy annyi minden ilyen hosszú távú használati cikket tudott vásárolni, amit itt nem vett volna meg öt év alatt. Ezután dolgozott vagy két-három helyen, mindent magára vállalt, hogy tudjon dolgozni. És most, 2005. január elsejétől, hál' istennek, bekerült egy nagyon jó állásba, ahol szerződtek is, és az anyagi is megugrott, igaz, hogy három év után. Haifa mellett lakik, Karmielben, van ott egy ipari park, Barler, ott mint gépészmérnök dolgozik a Fishmann üzemben, ahol dolgoznak vagy százharminc-száznegyvenen, mindenféle termosztátokat – autótermosztátokat, kemencetermosztátokat, teherkocsi-termosztátokat – gyártanak.

Most van egy élettársa, akivel együtt laknak, Segal Eliének hívják, a szülei bräilaiak, de azt hiszem, ő ott született Izraelben. Egy kicsit konyít a románhoz, de héberül beszélnek. A lányom a fiával héberül beszél, mielőtt elmentek románul beszélt, mert a férje román volt. A mostani férje is el van válva, mint a leányom, van gyermeke, és az nagyon sokat számít, hogyha két élettárs gondoz egy-egy gyermeket. Hét évig volt Amerikában a volt feleségével és két gyermekkel, és a harmadik ott született. A fia befejezte a katonaságot, a nagyobbik leánya befejezte a tanulmányát, és a kicsi gyermek, a harmadik maradt velük. A volt felesége most ugyanabban a városban lakik, és nincs semmi probléma.

Az unokám, Paul líceumba jár, most végezte a tizenegyediket, jövőre érettségizik. Ott van egy nagyon érdekes rendszer: a tizedik osztálytól kezdődően minden évben két-három tantárgyból leérettségiznek. És mire befejezi a tizenkettediket, össze van gyűjtve a vizsga két-három tantárgyból a tizedikből, két-három tantárgy a tizenegyedikből, ahhoz hozzáteszik a tizenkettedikeseket, és totálisan le van érettségizve. Nagyon jó viszonyban van a gyermek az apjával, az apja a gyermekkel. Most itt van egy hónapot vagy hat hetet, hozzánk is jön, de főleg az apjánál van, ő viszi [jobbra-balra]. Az apja itt van Kolozsvárt, a repülőtéren dolgozik, ő az igazgató a forgalomirányítási osztályon, velünk is nagyon jó viszonyban van.

A vallásosság egy nagyon relatív dolog. Nekem van egy abszolút személyi teóriám. Én magamat tartom a legkorrektebbnek, mondjuk, az Isten előtt, hogy én mindenkit tisztetek az ő saját vallásában. Én nem tudok valakit lefumigálni, hogy miért ez, és miért nem az, és se hogy bigott vagy ateista, se hogy ortodox vagy görög katolikus, se hogy református vagy katolikus, mindenkit tisztetek, aki hisz az ő nemében [saját vallásában]. Valaki nagyon békülékeny kell legyen, hogy mindenkit tudjon tisztelni, és én tisztetem mindegyiket, amelyik a maga nemében viszi tovább az ő vallását, én mindegyiket respektálok, és nem zavarom egyiket sem. De van olyan, aki nagyon

sokszor csak azért jön a templomba, hogy lássák, hogy jött a templomba. Nem, hogy imádkozzon, hanem hogy lássák, hogy jött. És ez érvényes akármelyik vallásnál.

Én a zsidó vallást tartottam, miután megnősültem is. Nem jártam minden nap a templomba, de minden ünnepnap részt vettem [a szertartáson], vagy mikor halotti megemlékezés volt valamelyik ünnepen. Újévkor, Jom Kipurkor, Pészahkor vagy Savuotkor a Jizkornál mindig itt voltam [Jizkor – bizonyos nagyünnepek utolsó napján a templomi szertartás során megemlékeznek a közösség halottairól és mártírjairól. – A szerk.]. Gyertyát szombatra nem gyújtottunk [lásd: gyertyagyújtás]. Mert van egy érdekes dolog, amire csak most jöttem rá, öregkoromra. Gyertyát péntek este az asszonyok gyújtanak, nem a férfiak. És én meg voltam szeppenve, hogy a lányomnál [Izraelben] a párja nem gyújt gyertyát, de minden péntek este meghálálja a kalácsot, és tölt egy pohár bort egy serlegbe, amire mond egy imát, aztán azt a serleget kikóstolja mindenki. Szóval azt akarom mondani, hogy a gyertyát csak az asszonyok gyújtják, nem a férfiak. Az anyám gyújtott gyertyát. De miután eltűnt az anyám, akkor már nem gyújtott senki nálunk [A nőknek adott három micva egyike a péntek esti gyertyagyújtás. A micva eredetileg parancsolatot, isteni rendeletet jelentett, ma már bármilyen jó cselekedet, jótétemény micva, akár mások, akár önmagunk megsegítésére irányul. Jutalom ugyan nem jár a jó cselekedetért, de semmilyen fizikai bámtalom nem érheti azt, aki éppen micvát teljesít. – A szerk.].

A kipámat magamnál hordom, nálam van mindig. Azt hiszem, Izraelben vettem, amikor egyszer ott voltam. Amikor bemennek a mi templomunkba, a férfiak kell tegyenek egy kipát a fejükre. És azt mondják a rabbik, azért kell tenni a kipát, mert te, aki halandó vagy, nem vagy egyenlő az Istennel. Az Isten és egy halandó közt kell legyen valami válaszként. És az a kipa, az fedi a fejet, a koponyát, hogy ne lépj közvetlenül érintkezésbe a fentvaló Istennel. Körülbelül így magyarázzák a rabbik. Én ezt is elhiszem, és nem kételkedem.

Hanukára mindig jött ide [Désre] a temesvári rabbi [Dr. Neumann Ernő temesvári főrabbiról va szó – A szerk.], és miután meghalt a rabbi, küldenek Bukarestből egy ilyen oficiant de cultot [előimádkozót]. Az egyik nap, amikor planifikálva van, akkor összegyűlünk a templomban, a kisteremben. Gyújtanak gyertyát, annyi gyertyát, ahányadik napja van az ünnepnek. Mert nyolc napig kell gyertyát gyújtani, első nap egyet, második nap kettőt, harmadik nap hármat és nyolcadik nap nyolcat [Farkas József nem említi a szolgálangot, a sámást, amellyel meggyújtják a gyertyákat, és azt is égni hagyják a meggyújtott gyertyák mellett. Lásd: Hanuka. – A szerk.]. A többi ünnepeket csak úgy egymás között tartjuk. Bemegyünk a templom előszobájába, nem a nagyterembe, és mindenki imádkozik, ahogy tud.

Nem gondoltam arra, hogy elmenjek Izraelbe, két oknál fogva. Elsősorban élt az anyám. Özvegy maradt az anyám, és eszembe se jutott, hogy valamiképpen leszakadjak tőle, mert én voltam a liblingje neki, az ő kedveltje a nővérem mellett és az öcsém mellett én mint közbeeső. És tekintettel arra, hogy özvegyasszony maradt, kötelességemnek tartottam, hogy ebből ne ugorjak ki, és ne evezek másfelé. Miután megnősültem, 1956. májusban, és elvettem egy magyar leányt, neki éltek a szülei, és ugyanúgy gondolkozott, mint én, hogy nem akar leszakadni a családjától. Nagyon jó viszonyban voltunk a feleségem családjával. És akkor ez így ment előre, közben a nővérem elment, az öcsém elment, de mi letelepedtünk itt, itt vertünk tanyát.

Én tízszer voltam Izraelben. Először voltam 1978-ban, azután 1980-ban, 1982-ben, 1986-ban, 1991-ben, 1994-ben, amikor meghalt a nővérem, aztán voltam még egyszer, 2002-ben, akkor

meghalt az öcsém, és miután kiment a leányom, most már harmadszor voltam. Az idén hat hetet ültem. A feleségem is volt kétszer, de ő külön ment, nem akkor, amikor én. Én nem vagyok elfogult, se pro, se kontra, de annyit tudok mondani Izraelről, és részben evvel dicsekszem, hogy ennek a kicsi államnak, amelyik csak egy talpalatnyi, ötvenhét év alatt azt sikerült csinálnia, mint Amerikának. Mert Izrael egy kicsi Amerika. Minden van ebben az Izraelben, és olyan dolgokat csinálnak, hogy Amerika vásárol tőlük. Ők kevesebbet vásárolnak az amerikaiaktól. Nem sokan tudták ezt megcsinálni, de ezek megcsinálták, mert törekedtek. Én fel vagyok villanyozva ezzel az egész Izraellel. Ahányszor voltam 1978-tól kezdve, évről évre mindig többet és újabbat találtam.

Az emberek milyenek Izraelben? Megmondom, milyenek, mert itt egy lényeges nézeteltérés van köztem és a párom között. Habár az én párom hangos, de az izraeliek is mind hangosak. És akkor nagyon nehezen lehet egyeztetni az álláspontjukat a hangosoknak. Én megszoktam, engem nem zavar. Nekik ilyen a természetük. Annyi mindenben mentek keresztül... Van egy zsidó közmondás, hogy ha történik valami, akkor a zsidók nem hagyják egymást lemészárolni, vagy nem tudom mi, de élni se hagyják egymást akkor, amikor nem harcolnak. Szóval mindegyik civakodik, így vannak berendezkedve.

Amit az 1989-es változásokról mondhatok [lásd: 1989-es román forradalom], az majdnem hasonlít ahhoz, amit mondtam a kommunizmusról. Szóval nagyon fel voltam villanyozva mindenféle szempontból, hogy ni, egy új történelmi éposz következik. Én nem mondom kategorikusan se azt, hogy forradalom volt, se azt, hogy államcsíny volt, egy olyan kavargás volt az egész. De sajnos, és lehet, hogy ez a legszomorúbb része, fennmaradtak és tovább virágzanak a volt kommunisták és a volt szekuritátésok. Erre mérget veszek. Ezekből lett a legtöbb üzletember, ezek csinálták a legnagyobb bizniszeket. Ezek tudták, hogy mikor kell elmenni útlevelemmel vagy útlevelem nélkül, mikor lehet behozni vámmentesen mindent az égvilágon 1989-90-ben. És ezek lettek a nagy... és véletlenül tudok neveket.

Határozottan merem mondani azt, hogy fiatalon felvergődtem egy bizonyos szintig, egy bizonyos nívóig. És akkor is, amikor dolgoztam, egy közepes nívón voltam, habár harmincegynéhány éven keresztül igazgató voltam. Egy közepes átlag volt a fizetésem, és mindenféle járandóságom. Tovább ugyanez a státusom maradt meg mint nyugdíjasnak. Szóval se nem kevés, se nem magas. És ezt próbálom egyszer-egyszer a páromnak is mondani, hogy mi soha nem szabad zúgolódjunk, mert mellettünk és körülöttünk annyian vannak, akik sínylődnek, és nekünk azért együtt csak van háromszáz dollár nyugdíjunk. Én dolgoztam negyvenkilenc évet, a feleségem dolgozott harmincnyolc évet, szóval megdolgoztunk érte. És azt mondja, hogy kevés. Persze hogy lehetne több is. Most 2005. július elsején volt egy rekalkulálás, újraszámították a nyugdíjakat, és rájöttem, hogy az enyémből hiányzik, nem számították bele a vezetői pótlékot. De én nem fogok utánajárni.

Én azt mondom, ameddig a fentvaló tart minket... mert körülbelül én így gondolkozom, hogy a behívó az már ki van töltve, csak nincs elküldve, hogy mikor kell felmenni az égbe. Hétköznapiakon délelőtt bejárok a hitközséghez, egy órákor hazamegyek, beebédelek, egy kicsit alszok, azután olvasok két-három órán keresztül, megnézem a híreket, nálunk egy nagyon jó udvar van a blokk [tömbház] háta mögött, pláne most, nyáron kimegyek az udvarra, vannak padok, eltelik az idő. Élveztem, amikor elmentem a leányomhoz, most élvezem, hogy itt van az unokám. Mindent tudok élvezni, nem csinállok problémát semmiből.